

<https://doi.org/10.15388/VUIFSMD.2023.2>

ARMIJOS KRAJOVOS KARIŲ, ŽUVUSIŲ DRUŽILIŲ IR RAUBIŠKIŲ MŪŠIUOSE, BIOARCHEOLOGINIAI TYRIMAI

Jovita Kadikinaité

SANTRAUKA. Straipsnyje nagrinėjamos Armijos Krajovos karių mirties aplinkybės. Armija Krajova (toliau – AK) – Lenkijos pagrindžio karinė organizacija, veikusi Antrojo pasaulinio karo metais ir pokariu (iki 1945 m.).

Tarpukariu (1920–1939) Vilniaus kraštas buvo okupuotas Lenkijos, todėl daugelis istorinių įvykių ir mūšių, kuriuose AK kovojo su naciais ir sovietais, vyko šių dienų Lietuvos teritorijoje. Lietuvoje randama nemažai pavienių ir masinių lenkų partizanų palaidojimų.

Tyrimu siekiama rekonstruoti AK partizanų mirties aplinkybes iš dviejų – Družilių ir Raubiškių – mūšių. Remiantis istoriniais duomenimis ir (bio)archeologiniais tyrimais, aptariama galima mūšių eiga ir žuvusių partizanų palaikų likimas. Tirti devyni AK karių palaikai iš kovų su sovietais. Rezultatai parodė daugybę perimortalinių sužalojimų, patirtų mūšio lauke: permortalinius ilgųjų kaulų lūžius, kaukolės fragmentaciją ir šautines žaizdas. Bioarcheologiniai tyrimai atskleidė patologinių pakitimų, liudijančių iššūkius, su kuriais kariai galėjo susidurti partizanaudami (sunkus fizinis darbas, netinkama mityba ir nespecifinis stresas).

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Armija Krajova, teismo antropologija, teismo archeologija, partizaninis karas.

Bioarchaeological Research of The Home Army's Soldiers From Raubiszki and Druzhye Battles

SUMMARY. This article covers the topic of Armia Krajowa's soldiers and their manner-of-death. AK is a Polish underground military organization that was active during World War II and the post-war period until 1945. Since Vilnius region was occupied by Poland during the inter-war period (1920–1939), multiple historical events in which AK soldiers were fighting against German Nazis and Soviets took place in modern-day Lithuanian territories. Thus, a considerable number of single and mass burials of Polish partisans are uncovered in Lithuania. This research aims to reconstruct the manner-of-death of 9 AK partisans' skeletal remains from two battles with the Soviets: Družiliai and Raubiškės. The results indicated a wide range of perimortal lesions sustained on the battlefield: perimortal fractures and gunshot wounds. The analysis also revealed pathological lesions that illustrated challenges individuals had faced in their daily partisanship – hard physical labor, malnutrition, non-specific stress.

KEYWORDS: Armia Krajowa, forensic anthropology, forensic archaeology, partisan war.

Ivadas

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje dabartinės Lietuvos teritorijoje veikė ne vienos karinės pajėgos: atsitraukianti vokiečių ir kraštą reokupuojanti sovietų kariuomenės, taip pat į antisovietinį pasipriešinimą besijungiantys partizanų būriai. Vilniaus krašte partizaninio pasipriešinimo metu prieš okupantus veikė ne tik lietuvių, bet ir lenkų (Armijos Krajovos, toliau – AK) partizanai. Būtent šios karinės pajėgos yra straipsnio dėmesio centre. Čia pateikiamos dviejų atvejų studijos – karių, žuvusių Družilių (1944) ir Raubiškių (1945) mūšiuose, analizė, remiantis (bio)archeologinių tyrimų rezultatais ir turimais istoriniais duomenimis.

AK ir jos veikla Lietuvos teritorijoje sovietinės okupacijos metu iki šiol nesulaukė didesnio istorikų ar archeologų dėmesio. Intensyvesni archeologiniai tyrimai, AK karių palaikų paieškos vyksta tik pastarąjį penkmetį, archeologei Ilonai Vaškevičiūtei pradėjus bendradarbiauti su Lenkų tautos atminties institutu (*Instytut Pamięci Narodowej* – IPN)¹. Istorikų darbai, nagrinėjantys AK veiklą Lietuvoje, daugiausia skirti nacistinės okupacijos laikotarpiui ar AK karo nusikaltimams apžvelgti.

Lenkų pogrindį 1939–1940 m. Lietuvoje nagrinėjo Arūnas Bubnys². Tyrėjas trumpai aptaria galimas karinio pogrindžio, vėliau tapusio AK daliniais, užuomazgas. AK veiklą Vilniaus krašte analizavo E. Juchnevičius³. Jis aptaria nacistinės okupacijos laikotarpį, užsimena apie AK susiformavimą ir veiklos pradžią Vilniuje ir miesto apylinkėse. Vis dėlto AK įsitraukimas į antisovietinę kovą iki šiol mažai nagrinėtas. Išskyla ir šio tyrimo aktualumas – dalį pokario, ypač Vilniaus rajone, veikė ne tik lietuvių, bet ir lenkų partizanai. Taigi, kalbėdami apie antisovietinį partizaninį pasipriešinimą Vilniaus krašte ir neįtraukdami į kontekstą AK tyrimų, galime to meto padėtį vertinti tik iš dalies.

Svarbu kalbėti ne tik apie istorikų darbus ir istorinį konflikto kontekstą, bet ir apie XX a. konfliktus ir (bio)archeologinius jų tyrimus. Čia išskyla dar visai naujos, XX a. pab. susiformavusios mokslo srities – teismo antropologijos – svarba. Ši antropologijos mokslo šaka susiformavo bioarcheologiniuose tyrimuose pradėjus kilti teismo medicinai svarbiems klausimams – siekta ne tik išsiaiškinti detales apie tiriamo asmens gyvenimą, bet ir nustatyti jo mirties priežastį, išsiaiškinti žūties kaltininką⁴. Teismo antropologija svarbi siekiant suvokti žmogaus teisių pažeidimus naujųjų laikų konfliktuose, nes neretai istoriniai dokumentai nutyli kai kuriuos pastarajame šimtetyje įvykdytus nusikaltimus žmoniškumui. Kaip naujos mokslo šakos atstovai, teismo antropologai pateikė labai svarbių išvadų, tirdami XX a. karus ir kitus smurtinius istorinius įvykius, atsakė į klausimus (apie mirties aplinkybes ir išgyvenimus, patirtus prieš pat mirtį, taip pat į klausimus apie žuvu-

1 I. Vaškevičiūtė, D. Siemińska, 2018; I. Vaškevičiūtė, D. Siemińska, 2019; I. Vaškevičiūtė, M. Siemiński, 2020; I. Vaškevičiūtė, M. Siemiński, 2021.

2 A. Bubnys, 1994.

3 E. Juchnevičius, 2009.

4 L. L. Klepinger, 2006.

siųjų tapatybes), kylančius tiek žuvusiųjų artimiesiems, tiek šį laikotarpį tiriantiems istorikams⁵. Lietuvoje šios mokslo srities pasiekimus geriausiai iliustruoja Lietuvos partizanų tyrimai. Vieni iš jų – Adolfo Ramanausko-Vanago (2018), Antano Kraujelio-Siaubūno, Juozapo Streikaus-Stumbro (2019) ir Pranciškaus Prūsaičio-Lapės (2020) palaikų paieškos ir antropologiniai tyrimai Našlaičių kapinėse⁶. Taip pat minėtini tyrimai Tuskulėnų dvaro teritorijoje (1998–1999, 2003, 2005–2008)⁷. Anksčiau manyta, kad XX a. tyrimai nėra archeologų sritis, tačiau pastarojo dešimtmečio pasiekimai ir puikus skirtingų sričių mokslininkų bendradarbiavimas, suteikiant daugiau ir tikslesnės informacijos apie pastarojo šimtmečio konfliktus, klausimų ar abejonių dėl archeologų įsitraukimo į šiuos tyrimus nebekelia. Be to, kaip jau minėta, archeologai ir bioarcheologai atlieka dar vieną labai svarbią funkciją – leidžia šeimoms rasti kare žuvusius artimuosius ir tinkamai juos pagerbti bei palaidoti, atskleidžia tikrąją žūties istoriją ir neleidžia jos pamiršti.

Šio **straipsnio tikslas** – nustatyti Raubiškių ir Družilių mūšiuose žuvusių AK karių mirties aplinkybes. Mirties aplinkybės – tai ne tik mirties priežastis, bet ir karių sveikatos būklė, mūšio eiga, taip pat asmenų palaidojimo (ar užkasimo) sąlygos ir aplinkybės.

Darbo uždaviniai:

1. Makrovizualinės apžiūros metu ištirti asmenų, žuvusių Raubiškių (1945) ir Družilių (1944) mūšiuose, palaikus: nustatyti lytį, amžių mirties metu, rekonstruoti ūgį, įvertinti palaikų išlikimą, konstatuoti patologinius pakitimus ir sužalojimus, taip pat mirtinus sužalojimus, galimai lėmusius mirtį.
2. Gautus rezultatus palyginti su kitų XX a. konfliktų bioarcheologinių tyrimų rezultatais.
3. Remiantis istoriniais duomenimis ir bioarcheologinių bei archeologinių tyrimų rezultatais, rekonstruoti žuvusiųjų mirties aplinkybes.

Tyrimo eiga

Analizuoti devynių asmenų palaikai iš dviejų radimviečių: trys asmenys iš Družilių (2021 m. archeologiniai tyrimai, tyrimų vadovas – Pavelas Vutkinas), šeši – iš Raubiškių (2020 m. archeologiniai tyrimai, tyrimų vadovė – Ilona Vaškevičiūtė). Visų asmenų antropologiniai tyrimai atlikti Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto (VU MF) antropologų (dr. Justina Kozakaitė, dokt. Rūta Brindzaitė, Jovita Kadikinaité). Asmenys koduoti trumpiniais: D1–3 ir R1–6 (D – Družiliuose, R – Raubiškėse rastų asmenų trumpiniai; skaičiai rodo asmens numerį). Palaikai registruoti individualiuose osteologinių tyrimų lapuose, atlikta bendrojo palaikų išlikimo ir traumų ar patologinių atvejų fotofiksacija. Išlikimas ir svarbiausi pažeidimai papildomai žymėti skeleto registracijos piešinyje.

5 R. Ferllini, 2017.

6 G. Vėlius, 2021.

7 C. E. Bird, 2013.

Galima teigti, kad visi tirti palaikai išlikę prastai. Asmenys stipriai paveikti erozijos, osteologinė medžiaga gausiai fragmentuota ir trapi. Iš surinktų duomenų matyti, kad bendrasis Družiliuose rastų palaikų išlikimas yra kiek prastesnis negu vidutinis, o Raubiškėse – itin blogas. Tai tyrimus riboja: konstatuojamos ne visos patologijos, sunku rekonstruoti perimortalinius sužalojimus ir nustatyti jų mechanizmą. Sąvarinių paviršių erodavimas apsunkina degeneracinių pakitimų konstatavimą, neleidžia atlikti tikslių osteometrinių matavimų.

Lyties ir amžiaus nustatymas tyrime paremtas visuotinai priimtais metodais⁸. Asmenų lytis dėl fragmentacijos nustatyta derinant keletą metodų – vertinant dubens kaulų, kryžkaulio ir kaukolės morfologinius požymius. Amžius nustatytas atsižvelgiant į gaktikaulio sąvaržą, dubens kaulo klubakaulio ausinį paviršių ir kaukolės siūlių kaulėjimą. Taip pat atsižvelgta ir į bendruosius skeletų senatvinius (degeneracinius pakitimus, kremzlių kaulėjimą) ir jaunatvinius (krūtinkaulinių raktikaulių galų, stuburo slankstelių kūnų ar ilgųjų kaulų epifizų kaulėjimą) požymius. Galutinis asmens amžius nurodomas įskaitant dešimties metų paklaidą.

Patologijos rekonstruotos remiantis visuotinai priimtais standartais⁹, atlikta perimortalinių sužalojimų analizė¹⁰. Vizualios apžiūros metu konstatuotos patologijos aprašytos registracijos formose. Patologijos suskirstytos į keturias pagrindines grupes: traumas, stuburo patologijas, nespecifinio streso indikatorius, kitas patologijas. Straipsnyje plačiau analizuojamos trys pirmosios patologijų grupės (traumos, stuburo patologijos ir nespecifiniai streso rodikliai), nes šiuos pakitimus tiesiogiai galima sieti su karyba, partizanavimo metu patirtais sunkumais ir traumomis, taip pat su galimomis mirties priežastimis.

Rezultatai

Remiantis griaučių išlikimo vertinimu, atkreiptinas dėmesys į Družiliuose rastų palaikų išlikimą (kaip jau minėta, jis prastesnis negu vidutinis, o Raubiškėse – itin blogas). Tiriant R3 ir R6 palaikus, nustatyta, kad asmenys, prieš juos laidojant, buvo apipilti ardančiomis medžiagomis (galimai kalkėmis).

Kariai žuvo jauni. Visi, išskyrus R1 (jis priskirtas 40+ amžiaus kategorijai), patenka į amžiaus grupes iki 40 metų. Du asmenys (D2, R2) priskirti 30–39 m., keturi (D1, D3, R3, R6) – 25–34 m. amžiaus grupėms. Du jauniausi asmenys priskirti 20–29 m. (R4) ir 18–25 m. (R5) amžiaus grupėms.

Atliekant tyrimą, registruotos asmenų patirtos traumos prieš pat mirtį (*perimortem*), taip pat traumos, patirtos asmenims esant gyviems (*antemortem*). Nustatytos ke-

8 T. D. White, P. A. Folkens, 2005; L. A. Beck, 1995.

9 D. J. Ortner, 2003; T. Waldron, 2008; D. J. Magee, 2002; I. Jit, H. Kaur, 1986.

10 S. N. Byers, 2007.

turios traumos, patirtos asmenims esant gyviems: D2 įtariama dešiniojo dilbio kaulų tolimųjų galų trauma, R1 – dešinėsios mentės sąnario išnirimas, R4 įtariamas kairiojo šlaunikaulio „žaliosios šakelės“ tipo lūžis, registruojamas kaip ilgojo kaulo diafizės išlinkimas, R5 – sugijęs dešinės pusės vidinės kulkšnies lūžis. Tikslią patirtų lūžių ar išnirimų diagnostiką apsunkina prastai išlikę palaikai. Atkreiptinas dėmesys, kad minėtais atvejais konstatuotos deformacijos, kurias galima sieti su anksčiau patirtais sužalojimais.

Konstatuota ir perimortalinių traumų. Dažniausia – perimortalinė kaukolės fragmentacija, nesant galimybės rekonstruoti traumos mechanizmą. Čia vėl minėtini prastai išlikę palaikai. Tai apsunkina patologijų konstatavimą, nes kaulo paviršiuje įprastai pastebimi pakitimai, veikiami erozijos, nunyksta ir lieka neregistruoti. Taigi perimortaliniams sužalojimams būdingi aštrūs ir vienspalviai su kaulo paviršiumi kaulų skilimai praranda būdingąsias savybes, gausiai fragmentuojasi. Į atskirą perimortalinių traumų kategoriją galima išskirti šautinius sužalojimus. Juos pavyko rekonstruoti dviem asmenims (D3 ir R3). Perimortalinė kaukolės fragmentacija, nesant galimybės rekonstruoti sužalojimo mechanizmą, konstatuota taip pat dviem asmenims: D2 ir R4. Šautiniai sužalojimai, patirti D3 ir R3, panašūs – kulkos įėjimo vieta yra kaktos srityje. Minimi asmenys taip pat patyrė ir Le Forto III tipo perimortalinių lūžių – kaukolės veidinės dalies atskilimą nuo skliauto (tirtais atvejais skilimas nustatytas kaktikaulio srityje, ties antakių lankais). Kulkos išėjimo vieta D3 neregistruota (kulka liko kaukolės viduje). R3 kaukolė gausiai fragmentuota, todėl tyrimo metu identifikuota tik kulkos įėjimo vieta – kulkos išėjimo vietos rekonstruoti dėl trūkstamų fragmentų nepavyko.

Perimortalinės traumos registruotos ne tik kaukolės srityje, bet ir postkranijiniame skelete. Galūnių kaulų perimortalinių sužalojimų konstatuota dviem asmenims, žuvusiems Raubiškėse: R1 nustatyta kairiojo blauzdikaulio ir šėvikaulio perimortalinių sužalojimų; R2 – skeveldrinių kairiojo šlaunikaulio perimortalinių lūžių. Ašinio skeleto perimortalinės traumos registruotos vienam asmeniui, žuvusiam Družiliuose: D2 nustatyta daugybinių dešinės pusės šonkaulių perimortalinių lūžių.

Taigi mirties priežastis aiški tik dviem rekonstruotų šautinių sužalojimų atvejais (D3, R3). Dėl itin gausios tiek perimortalinės, tiek pomirtinės fragmentacijos ir perimortalinių skilimų kraštų erozijos bei gausaus trūkstamų kaulų fragmentų kiekio D2, R1, R2, R4 ir R6 konkreti mirties priežastis ir traumų kilmė nenustatyta. Svarbu pabrėžti, kad D1, R5 ir R6 apskritai nekonstatuoti jokie mirtini sužalojimai, nors iš istorinių duomenų žinoma, kad minėti asmenys žuvo kautynių metu.

Fiksuota stuburo patologijų, tokių kaip Schmorlio mazgai (4 atvejai) ir Scheuermannio liga (1 atvejis). Schmorlio mazgai nustatyti dviem asmenims, žuvusiems Raubiškėse (R2 – nuo 6 iki 10 krūtinės slankstelio, R6 – nuo 8 krūtinės iki 3 juosmens slankstelių imtinai), ir dviem asmenims, žuvusiems Družiliuose (D1 – nuo 7 iki 9 krūtinės bei nuo 1 iki 3 juosmens slankstelių; D2 – nuo 8 krūtinės iki 2 juosmens slankstelių imtinai).

Scheuermanno liga (8, 10 krūtinės ir 2 juosmens slanksteliuose) konstatuota vienam asmeniui, žuvusiam Družiliuose (D2) (jam taip pat nustatyti Schmorlio mazgai).

Nespecifiniai stresiniai pakitimai konstatuoti šešiams asmenims: dviem, žuvusiems Družiliuose (D1, D2), ir keturiems, žuvusiems Raubiškėse. Dantų emalio hipoplazijų konstatuota D2, *Cribra orbitalia* – R5. Periostitas (antkaulio uždegimas) registruotas D1 dubens kauluose ir R1, R4 ir R6 apatinių galūnių kauluose: R1 – šlaunikauliuose, R4 – blauzdikauliuose, R6 – blauzdikauliuose ir šėivikauliuose.

Diskusija

Istoriografinių tyrimų, leidžiančių geriau suvokti aptariamus AK konfliktus, trūksta. Šiandien sąlygiškai plačiai ištirtas Lietuvos partizaninis pasipriešinimas, todėl, interpretuojant straipsnyje analizuojamų asmenų duomenis ir gautus rezultatus, galima remtis istorikų darbais, kuriuose nagrinėjamas lietuvių partizaninis judėjimas ir kovos su sovietais. Juk okupantai visus partizanus vertino vienodai – neigiamai, vadinas, taikė panašias ar tas pačias mirties bausmes, analogišką taktiką kautynių metu ir kt. Taigi straipsnyje, interpretuojant aptariamus duomenis, remiamasi turimais tirtų mūšių istoriniais duomenimis, taip pat istorikų darbais apie Lietuvos partizanų karą ir antropologiniais masinių žudynių ir kitų XX a. konfliktų vietų tyrimais.

Tyrimas orientuotas į mirties aplinkybių rekonstrukciją. Į *mirties aplinkybių* sąvoką šiame bioarcheologinių tyrimų kontekste patenka ne tik tiesioginė mirties priežastis, bet ir daugiau veiksnių, apimančių procesus nuo asmens partizanavimo pradžios iki mirties. Tai: (1) ligos ir traumos, patirtos karinės tarnybos metu, bei ankstesnių traumų padarinių (potrauminių skeleto pakitimų) įtaka kokybiškai karinei tarnybai atlikti; (2) asmens mirties priežastys; (3) tai, kas vyko su žuvusiojo kūnu po mirties (išniekinimas, užkasimas, palaidojimas). Pastaruosius procesus liudija ne tik istoriniai duomenys, bet ir prastai išlikę palaikai. Tikslinga aptarti galimas to priežastis ir (ne)sąmoningą žmogaus indėlį palaikų irimo procesui paspartinti. Pirmiausia, minėtina aptariamam laikotarpiu sovietų taikyta praktika palaikus po mūšio palikti neužkastus šalia žūties vietos, greta kelio, miško ar gyvenviečių, kad šį darbą atliktų vietiniai gyventojai ar artimieji. Taip palaikai lauko sąlygomis galėjo pragulėti ir keletą dienų ar net savaitę, kol aplinkiniai juos pastebėdavo. Tokiais atvejais, irimo procesui prasidėjus ir išibėgėjus palaikams dar nesant po žeme, minkštieji audiniai paveikiami heterotrofų, priešingai, negu palaikus nedelsiant laidojant ir taip suteikiant savotišką natūralią apsaugą. Taigi skirtingas laiko tarpas tarp mirties ir užkasimo lemia skirtingą palaikų išlikimą, nes heterotrofų paveikti palaikai tampa jautresni požeminiam ardymo procesui¹¹. Tai iliustruoja Družilių medžiaga. Žuvusieji buvo palikti palaidoti vietiniams kaimo gyventojams, taip susidarė laiko tarpas tarp mirties ir palaidojimo. Minėtina ir tai, kad irimui ir palaikų išlikimui svarbi drėgmė,

11 H. Duda, M. Guillon, 2006.

temperatūra ir anaerobinė aplinka¹². Anaerobinės aplinkos pažeidimai, pakartotinai atidengiant ir vėl užkasant kapo duobę su palaikais, taip pat kenkia palaikų išlikimui, nes organinės medžiagos po žeme gauna deguonies, kuri dar labiau spartina irimo procesą palaikus vėl pakartotinai užkasus¹³. Taip gali būti, kai artimieji nori perlaidoti žuvusius savo giminaičius, todėl kapo duobė atidengiama bent keletą kartų po pirminio užkasimo.

Svarbu paminėti ir dar vieną galimą žmogaus indėlį į geresnių sąlygų palaikų fragmentacijai sudarymą. Tai cheminių medžiagų panaudojimas laidojimo metu. Minėtina, kad visų asmenų, žuvusių Raubiškėse, kaulai yra itin trapūs ir padengti baltomis apnašomis (veikiausiai negesintomis kalkėmis, bet, siekiant išsiaiškinti tikslią medžiagos sudėtį, reikia atlikti specializuotus cheminius tyrimus). XX a. partizanų palaikų tyrimai patvirtina, kad sovietinės okupacijos metu taikyta praktika žuvusiųjų palaikus apipilti juos ardančiomis medžiagomis (baiminantis ligų išplitimo ar nemalonaus kvapo, taip pat dėl sąmoningo noro sunaikinti palaikus) ir užkasti žūties vietoje, siekiant nuslėpti žuvusių asmenų mirtį ir užkirsti kelią artimiesiems partizanus palaidoti ir pagerbti¹⁴. Sąmoningas palaikų naikinimas matyti tiriant sovietinės okupacijos laikotarpio Lietuvoje medžiagą. Pavyzdžiui, vykdant Našlaičių kapinių tyrimus, ieškant Lietuvos partizanų, pastebėta, kad laisvės kovotojų palaikai apipilti ardančiomis cheminėmis medžiagomis (tai nebūdinga kitų šiose kapinėse palaidotų asmenų, atvežtų, tarkim, iš ligoninės, palaikams)¹⁵. Tuskulėnų dvaro teritorijoje palaidotų asmenų palaikai taip pat vietomis buvo padengti baltomis apnašomis¹⁶. Raubiškėse cheminės medžiagos veikiausiai panaudotos baiminantis, kad pūvantys kūnai gali sukelti ligų protrūkį (yra liudijimų, kad partizanus pamiškėje palaidojo vietiniai gyventojai, o ne sovietai)¹⁷.

Kaip jau minėta, iš visų tirtų asmenų tik R1 patenka į vyresnių negu 40 m. asmenų amžiaus kategoriją. Jaunas žuvusiųjų amžius gali būti siejamas su žemesniu kariniu laipsniu. Iš istorinių šaltinių žinoma, kad po mūšio likę gyvi partizanai neretai surinkdavo žuvusių vadų ir aukštesnio rango karininkų kūnus (Raubiškių atvejis). Sovietai siekė užkirsti tam kelią, negalėdami pakęsti partizanams ir jų vadams rodomos pagarbos¹⁸. Pirmiausia, žuvusiuosius draudė laidoti veikiančiose kapinėse (pradėta laidoti už kapinių tvoros), vėliau bolševikai ėmė rinkti kai kurių žuvusiųjų kūnus iškart po mūšio, kol to nespėjo padaryti kiti partizanai ar žuvusių karių artimieji¹⁹. Raubiškių atveju archeologinių tyrimų rezultatai tai patvirtina (nors amžininkai mini, kad, užkasus palaikus, po

12 J. K. Suckling, K. M. Spradley, K. Godde, 2015.

13 H. Duda, M. Guillon, 2006.

14 B. Kašėlionis, 1999.

15 G. Vėlius, 2021, p. 80.

16 C. E. Bird, 2013.

17 P. Nowik, 2022.

18 N. Gaškaitė, 1999, p. 50.

19 Ten pat.

keleto savaičių dalį žuvusiųjų šeimos ekshumavo)²⁰. Galima daryti prielaidą, kad dalis žuvusiųjų (tarp jų ir vyresnieji bei vadai) veikiausiai palaidoti kitur, nes: (1) remiantis skirtingais šaltiniais, žinoma, jog Raubiškių mūšyje žuvo 12–13 lenkų karių²¹, o 2020 m. archeologinių tyrimų metu rasti šešių asmenų palaikai; (2) 1945-02-04 sovietų raporte nurodoma, kad atsitraukdami partizanai išsinešė tris sužeistuosius ir penkių žuvusiųjų (tarp jų ir vado) kūnus²². Družilių atveju tikslių istorinių šaltinių nėra, todėl neaišku, kiek karių kovėsi, kiek žuvo mūšyje ir kiek (ir kokio rango) karių buvo perlaidoti iš pirminės užkasimo vietos. Taigi jaunas rastų žuvusių AK karių amžius gali indikuoti, kad (1) aukštesnio rango karininkų kūnai buvo surenkami sovietų, siekiant išvengti rodomos pagarbos; (2) aukštesnio rango karininkus atpažindavo ir slapta garbingiau palaidodavo vietos gyventojai; (3) minėtų asmenų kūnus surinkdavo ir palaidodavo mūšį išgyvenę partizanai. Tai patvirtina ir amžininkų prisiminimai: partizanų palaidojimų ar žūties vietos dažniausiai įvardijamos kaip „nežinomo kario kapas“, o karininkų palaidojimo vietos neretai lieka nežinomos. Analogiškų atvejų matyti ir tiriant Lietuvos partizanų žūtį²³. Minėtina, kad nė vienu iki šiol vykusių IPN tyrimų metu Lietuvoje nebuvo identifikuotas joks aukštesnio rango pareigūnas, žuvęs kovoje su sovietais. Taigi, galima teigti, kad straipsnyje aptariamais asmenimis, sprendžiant iš jų jauno amžiaus ir žinomo istorinio konteksto, galimai buvo neaukšto rango kariai.

Tiriant konfliktų aukas, svarbu išanalizuoti traumas, patirtas asmenims esant gyviems, siekiant išskirti, kokių sužalojimų ar traumų šie asmenys patyrė karinės tarnybos metais. Šie duomenys leidžia identifikuoti palaikus – ieškant konkretaus asmens ir iš istorinių šaltinių ar dienoraščių žinant apie asmens patirtus nelaimingus atsitikimus ir sužalojimus, tai gali tapti puikiu indikatoriumi, siekiant atpažinti ieškomą asmenį. Vis dėlto, aptariant šiame tyrime tirtų karių *antemortem* traumas, kyla problema. Nėra nė vienos aiškiai matomos ir konstatuojamos traumos, visos jos tik įtariamos, remiantis kaulo deformacijomis. Siekiant įsitikinti, kad trauma buvo, reikia atlikti radiologinius tyrimus. Minimam atveju sąlygų šiems tyrimams atlikti nebuvo, o laikas tarp palaikų tyrimo ir perlaidojimo buvo pernelyg trumpas. Straipsnyje aptariamais atvejais įtariamos tokios *antemortem* traumos: (1) D2 dilbio kaulų distalinio trečdalinio trauma (vadinamasis „tipinės vietos“ lūžis), įprastai patiriama krintant ant ištiestos rankos²⁴; (2) R1 palaikuose įtariamas mentės sąnario išnirimas – trauma, kurios priežastis gali būti nuolat pasikartojanti sunki fizinė veikla, atliekama pasitelkiant peties sąnarį, arba pernelyg staigus peties pasukimas, kritimas ar smūgis²⁵; (3) R4 palaikuose registruotas įtariamas šlaunikaulio

20 I. Vaškevičiūtė, M. Siemiński, 2021; P. Nowik, 2022.

21 Ten pat.

22 Ten pat.

23 N. Gaškaitė, 1999, p. 13.

24 D. J. Ortner, 2003, p. 138.

25 T. Waldron, 2008, p. 155.

„žaliosios šakelės“ lūžis – trauma, patirta vaikystėje, lemianti kaulo išlinkimą ir deformaciją²⁶ (R4 kairysis šlaunikaulis net 3,9 cm trumpesnis už sveiką dešinią, taigi, galima daryti prielaidą, kad asmuo šlubavo); (4) R5 kulکشnies trauma – ši trauma dažnai patiriama kryptelėjus koją ir taip pažeidus kaulą ar raiščius²⁷ (galima manyti, kad R5 traumą patyrė atlikdamas karinę tarnybą, nes, susižeidus koją, fizinė veikla nebuvo stabdoma, taip dar labiau stiprinant traumą ir lemiant komplikacijas).

Perimortem traumos – tai kaulo pažeidimai, patirti mirties metu arba netrukus prieš mirštant (kraštuose nematyti gijimo požymių ir kaulo reakcijos)²⁸. Tyrimo metu registruotus perimortalinius sužeidimus galima suskirstyti į keturias kategorijas. Tai: (1) šautiniai sužalojimai; (2) perimortalinė nerekonstruotina kaukolės fragmentacija; (3) galūnių kaulų perimortalinė fragmentacija; (4) šonkaulių perimortalinės traumos. Aiškūs šautiniai sužalojimai konstatuoti du – R3 ir D3 kaktikauliuose. Po abiejų sužalojimų – identiški Le Forto III tipo perimortaliniai lūžiai, lėmę veidinės kaukolės dalies atskilimą nuo skliauto. Visų tipų Le Forto lūžių priežastis gali būti ta pati – staigus ir stiprus smūgis į veidinę dalį. III tipo lūžis būdingiausias patyrus smūgį į kaktos sritį ties antakių lankais arba į viršutinius ar apatinius akiduobių kraštus²⁹. Tokie lūžiai dažni avarijų metu, staigiai stabdant ir smarkiai susitrenkiant veidą į artimą kietą detalę³⁰, tačiau minėtu atveju abu Le Forto tipo veidinės dalies atsiskyrimai sukelti šautinio sužalojimo. Taigi, galima manyti, kad tiek D3, tiek R3 nušauti iš netolimo atstumo. Kulkos įėjimo vietos forma gali indikuoti kampą, kuriuo šauta, – apvali žaizda matyti, kai kulkos ašis statmena kaulo, kurį pažeidžia, paviršiaus ašiai³¹. D3 atveju matyti apvali šautinė žaizda. R3 patirta šautinė žaizda – ovalios formos, būdingesnė nestatmenam kampui tarp kulkos ir kaulo paviršiaus ašių (tokia forma gali pasireikšti, kai kulka krinta (leidžiasi) šūvio metu (šaunama iš tolimesnio atstumo)³². R3 atveju, veikiausiai, šauta iš aukščiau, sudarant mažesnę negu 90 laipsnių kampą tarp kulkos trajektorijos ir kaulo, nes Le Forto tipo lūžis jau indikavo, kad šūvis paleistas iš netolimo atstumo.

Perimortalinės kaukolės ir postkranijinio skeleto fragmentacijos gali būti aiškiamos bent trimis būdais: kaip (1) nerekonstruotas šautinis sužalojimas, (2) daugybinių muštinių sužalojimų arba (3) sprogimo pasekmė. Fragmentacijas lengviausia paaiškinti kaip nerekonstruotinius šautinius sužalojimus, kurių rekonstrukcijai trukdo trūkstantų fragmentų kiekis. Vis dėlto negalima atmesti ir kitų variantų. Pavyzdžiui, perimortalinė kaukolės fragmentacija, kaip daugybinių muštinių sužalojimų (užmušimo buku ginklu)

26 D. J. Ortner, 2003, p. 123.

27 T. Waldron, 2008, p. 144.

28 S. N. Byers, 2007, p. 286.

29 Ten pat, p. 321.

30 Ten pat.

31 Ten pat, p. 297.

32 Ten pat, p. 298.

pasekmė, dokumentuota keliose vietose: 1975–1979 m. Raudonųjų khmerų režimą gynusių sovietų karių vykdyto genocido Kambodžoje metu³³, taip pat 1995 m. vykusiose Srebrenicos žudynėse³⁴.

Svarbu aptarti ir sprogstamųjų ginklų panaudojimo, sukeltą šiame tyrime aptariamų asmenų mirtis, galimybes. Sprogmenų panaudojimas leistų paaiškinti ne tik postkranijinių skeletų perimortalines traumas, bet ir trijų asmenų, neturinčių mirties požymių, atvejus. Pirmiausia minėtina, kad sprogo sukeltas trauma sudėtinga rekonstruoti – jos unikalios, neturi aiškios struktūros (gali būti panašios į kitas traumas)³⁵. Sprogmenų sukeltas trauma galima skirstyti į keturias grupes: pirminės (tiesiogiai sukeltos sprogo), antrinės (sukeltos atskilusių sprogmens skeveldrų), tretinės (sukeltos sprogo bangos pajudintų kūnų ar objektų smūgių) ir ketvirtinės (likusios įvairios traumas, pavyzdžiui, nudegimai, trauminė asfiksija (uždusimas), apsinuodijimai kenksmingomis dujomis ir kt.)³⁶. Antrinės ir tretinės sprogo sukeltos traumas kauluose gali atrodyti kaip muštiniai ar durtiniai sužalojimai. Tai gali būti perimortalinės fragmentacijos priežastis. Ketvirtinės traumas ant žmogaus griaučių gali būti vizualiai nematomos, tačiau jos sukelia staigią mirtį, asmeniui esant šalia sprogo (pavyzdžiui, plaučių, kraujagyslių plyšimai, apsinuodijimas kenksmingomis dujomis ir iš to kylanti asfiksija). Sprogimui įvertinti reikia balistikos ekspertų, svarbu atlikti cheminius tyrimus, galinčius patvirtinti arba paneigti sprogstamųjų ginklų panaudojimą vykusiuose mūšiuose. Tokių tyrimų straipsnyje analizuojamu atveju nebuvo atlikta, todėl sprogo čia pateikiamas tik kaip viena iš galimų mirties priežasčių.

Degeneraciniai skeleto pakitimai ir stuburo patologijos gali būti siejamos su dideliu partizanų fiziniu krūviu kasdieniame gyvenime. Stuburo išvaržos (Schmorlio mazgai, Scheuermannio liga) atpažintos pagal tarpslankstelinio disko įspaudus į slankstelio kūną. Schmorlio mazgų susidaro dėl sunkaus fizinio krūvio, taip pat jų dažniau nustatoma prastai besimaitinantiems asmenims³⁷. Tai paaiškina jauniems kariams nustatytą Schmorlio mazgų priežastis (keturiems iš devynių tirtų asmenų). Kai išvarža sukelia kampinę slankstelio kūno kifozę, būklė įvardijama kaip Scheuermannio liga. Pastebimas ne tik slankstelio kūno pažeidimas, bet ir priekinės slankstelio dalies susiaurėjimas, suformuojantis kuprą. Pagrindinė šios ligos atsiradimo priežastis – didelis fizinis krūvis³⁸ (kariams tai sietina su žygiuojamais tolimais atstumais, ant pečių nešant sunkią kuprinę). Minėtina, kad Schmorlio mazgų gausa pastebima ir kituose II pasaulinio karo karių

33 S. C. Ta'ala, G. E. Berg, K. Haden, 2006.

34 T. S. Simmons, 2007.

35 N. Galante, L. Franceschetti, S. Del Sordo, M. B. Casali, U. Genovese, 2021.

36 Ten pat.

37 T. Waldron, 2008, p. 44.

38 D. J. Ortner, 2003, p. 463.

palaiškų bioarcheologiniuose tyrimuose, pavyzdžiui, vokiečių karių palaikuose iš fronto palaidojimų, karo belaisvių stovyklų ir karo lauko ligoninių³⁹.

Nespecifiniai streso indikatoriai gali iliustruoti keletą žmogaus gyvenimo etapų. Minėtinos D2 patirtos dantų emalio hipoplazijos (DEH). Tai sutrikimas, pasireiškiantis emalio defektais, kurių atsiranda dėl patirto streso danties vystymosi metu⁴⁰. DEH dėmės ant dantų vyresniame amžiuje linkusios virsti kariesu. DEH atsiradimo priežastys gali būti įvairios. Tai tiek ūminių infekcinių ar virškinimo organų ligų, tiek rachito ar prastos mitybos pasekmės⁴¹. Kitas nespecifinis streso rodiklis – *cribra orbitalia*. Tai patologija, atpažįstama pagal porėtumą viršutinėje akiduobės dalyje. Ji konstatuota R5. Pagrindinė ir dažniausiai pabrėžiama šios patologijos atsiradimo priežastis – ilgalaikė mažakraujystė, kuri gali būti paveldima genetiškai arba sietina su prasta mityba ir vitamino B12 bei geležies trūkumu organizme. Galimos ir kitos šios patologijos priežastys: kaulų čiulpų hiperplazija, žarnyno parazitizmas arba didelio kiekio kraujo netekimas traumos metu⁴². Taip pat registruoti ir keturi nespecifinių antkaulio uždegimų atvejai, konstatuojami pagal lygumo trūkumą kaulo paviršiuje, kaulo audinio patinimą, kartais – pūlių formavimąsi kauliniame audinyje. Toks uždegimas dažniausiai rodo buvusią dažnai pasikartojusią mikrotraumą⁴³, tačiau blauzdikaulyje aptiktas periostitas taip pat gali būti laikomas medialinio blauzdikaulio streso sindromu (angl. *medial tibial stress syndrome*). Minėtas pakitimas dažnai nustatomas atletams arba kariams, apibūdinamas kaip skausmas, jaučiamas blauzdos viduryje arba distaliniame trečdalyje. Skausmą stiprina fizinė veikla. Šią veiklą nutraukus, skausmas pamažu atslūgsta. Sindromas atsiranda dėl didelės apatinės blauzdikaulio dalies apkrovos, atliekant tokius veiksmus kaip šokinėjimas, bėgiojimas, svorių kilnojimas⁴⁴. Kitos, rečiau minimos nespecifinių uždegimų atsiradimo priežastys: leukemija, stiprūs nudegimai ir kiti minkštųjų audinių pažeidimai bei su jais atsiradusios infekcijos⁴⁵. Taigi, nors dalies šių pakitimų priežastys gali būti susijusios su vaikyste, negalima atmesti tikimybės, kad nespecifiniai uždegimai sietini ir su asmenų patirtu stresu karinės tarnybos ir partizanavimo metu. Minėtina prasta mityba (sietina su *cribra orbitalia*), didelių atstumų vaikščiojimas, bėgiojimas, sunki fizinė veikla (sietina su kojų galūnių antkaulio uždegimu – periostitu).

Svarbu pabrėžti, kad Družilių ir Raubiškių mūšiuose žuvusių asmenų palaiškų tyrimai dar nebaigti. Nė vieno iš tirtų asmenų tapatybė nėra patvirtinta DNR tyrimais (kol kas tai tik spėjimai, remiantis archyviniais duomenimis ir amžininkų liudijimais). Iš is-

39 I. Čičiurkaitė, 2018.

40 T. D. White, P. A. Folkens, 2005, p. 329.

41 D. J. Ortner, 2003, p. 595.

42 T. Waldron, 2008, p. 136.

43 Ten pat, p. 113.

44 M. H. Moen, J. L. Tol, A. Weir, M. Steunebrin, T. C. de Winter, 2009.

45 T. Waldron, 2008, p. 116.

torinių duomenų nėra žinomi Raubiškėse žuvusių partizanų vardai – žinomi tik penki slapyvardžiai (*Kot, Belarusian, Klin, Racer, Skowronek*). Remiantis istoriniais duomenimis ir liudininkų pasakojimais, tikimasi nustatyti Družiliuose žuvusių Mariano Kończos-Glazo, Stanisława Michalkiewicziaus ir Jano Podworskio-Sępo tapatybes. Šiuo metu IPN tyrėjai ieško žuvusių partizanų giminaičių, dirba su archyviniais duomenimis ir atlieka genetinius tyrimus, siekdami patvirtinti (Družilių atveju) arba nustatyti ir patvirtinti (Raubiškių atveju) žuvusiųjų tapatybes.

Išvados

Tyrimai, nagrinėjantys XX a. konfliktus, įgyja vis didesnę prasmę ir tampa labiau tarpdiscipliniški. Tai skatina archeologų, antropologų, istorikų ir gyvybės mokslų tyrėjų bendradarbiavimą. Vienais iš tokių tyrimų analizuojama lenkų partizanų (Armijos Krajovos) veikla. Minėti tyrimai yra šio straipsnio dėmesio centre. AK Lietuvoje didelio tyrėjų dėmesio nesulaukia, nors tirti AK judėjimą labai svarbu, ypač siekiant visapusiškai suvokti 1944–1945 m. antisovietinį partizaninį pasipriešinimą Vilniuje ir miesto apylinkėse.

Žuvusių karių paieškos, siekiant juos perlaidoti ir pagerbti, pradėtos dar dešimtajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje. Vėliau paieškos sustojo, trumpai vyko 2008–2009 m., o sistemingai vėl pradėtos vykdyti 2017 m. Minėtina, kad nuo 2017 m. tyrimai vyksta visapusiškai, įsitraukiant skirtingų mokslo šakų ekspertams.

Straipsnyje, taikant teismo antropologijos metodus, analizuojami asmenų, žuvusių dviejuose AK partizanų susidūrimuose su sovietų karinėmis pajėgomis – Družilių (1944) ir Raubiškių (1945) mūšiuose, duomenys. Tyrimų rezultatai parodė, kad visi tiriamieji yra vyriškosios lyties ir jauno amžiaus (išskyrus vieną kiek vyresnį asmenį). Dažniausiai vyresnio amžiaus yra aukštesnio rango kariai, todėl daroma prielaida, kad šio rango karių kūnai galėjo būti arba paimami sovietų, arba atpažįstami vietinių gyventojų ir palaidojami slapčia kitoje vietoje. Taigi tirti asmenys, sprendžiant iš jų jauno amžiaus ir turimų istorinių duomenų, buvo neaukšto rango kariai. Tyrimas taip pat atskleidė žūčių mūšio lauke priežastis. Mirties priežastimi laikytini šautiniai sužalojimai, taip pat perimortaliniai sužalojimai kaukolėse, ilguosiuose kauluose. Perimortaliniai sužalojimai sietini ne tik su mirtimi dėl patirto šūvio, bet ir su galimu sprogmėnų panaudojimu bei tiesioginiu fiziniu smurtu (užmušimu). Rezultatai iliustravo ir iššūkius, su kuriais kariai galėjo susidurti partizanaudami: sunkus fizinis darbas, nevisavertė mityba, patiriamas nespacificinis stresas. Konstatuotas ir ardomųjų medžiagų panaudojimas laidojant asmenis. Tai gali būti siejama su okupantų siekiu išniekinti palaikus ar juos sunaikinti, taip pat su palaikus laidojusių vietinių gyventojų baime užsikrėsti įvairiomis ligomis.

Laboratorinius palaikų tyrimus riboja keletas aspektų: (1) palaikai prastai išlikę, tai apsunkino darbą rekonstruojant sužalojimus; (2) siekiant tiksliau interpretuoti bioarcheologinius duomenis, reikalinga ne tik vizuali apžiūra, bet ir biocheminiai, histologiniai ir

radiologiniai tyrimai, kurie straipsnyje pristatomu atveju nebuvo atlikti. Minėti tyrimai leistų tiksliau identifikuoti žūčių nuo sprogstamųjų prietaisų atvejus, taip pat suprasti cheminių medžiagų panaudojimą partizanų užkasimo metu bei geriau iširti ir suprasti aptariamų asmenų patirtas *antemortem* traumas, kurios ne tik leistų atkurti tikslesnę kario biografiją, bet ir galėtų tapti vienu iš atspirties taškų, siekiant identifikuoti asmenis.

Minėtina, kad bioarcheologinių AK karių tyrimų nėra daug. Iki 2017 m. paieškos vykdytos siekiant rasti žuvusius karius ir juos perlaidoti, o ne antropologiškai iširti. Į tyrimus ir anksčiau buvo įsitraukę antropologai, tačiau jų tyrimų ataskaitos kartu su archeologinių tyrimų dokumentacija pradėtos teikti tik nuo 2017 m., kartu su IPN dirbant dr. Magdalenai Irenai Krajewskai, vėliau – VU Medicinos fakulteto antropologams. Antropologinių tyrimų duomenų trūkumas šiandien neleidžia susidaryti išsamaus AK konfliktų metu patirtų traumų ir žūčių aplinkybių vaizdo. Trūksta ne tik (bio)archeologinių, bet ir istorinių tyrimų, kurie leistų suvokti lenkų karinio pogrindžio veiklą, 1945 m. išformavus AK. Žinoma, kad dalis buvusių AK karių prisijungė prie lietuvių partizanų, tačiau kyla klausimų, kiek tokių atvejų buvo, kur tai vyko. Platesni istoriniai tyrimai ne tik leistų geriau suvokti pasipriešinimą, pasitarnautų IPN tyrėjams jų paieškose, bet ir padėtų lenkų tautybės Vilniaus krašto gyventojams rasti savo artimuosius, žuvusius kare. Istorikų ir archeologų bendradarbiavimas gali padėti atskleisti daugiau detalių apie asmenų žūtis, taip pat sumažinti nesėkmingų paieškų kiekį, nes istorikai galėtų patikslinti amžininkų pasakojimus ir taip susiaurinti archeologų paieškos lauką.

Bibliografija

- Beck L. A., 1995 – Lane Anderson Beck, „Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains“ (eds. J. E. Buikstra & D. H. Ubelaker), in: *American Journal of Human Biology*, 1995, t. 7, p. 672–672.
- Bird C. E., 2013 – Catherine Elizabeth Bird, *State-Sponsored Violence in the Soviet Union: Skeletal Trauma and Burial Organization in a Post-World War II Lithuanian Sample*, Michigan State University: East Lansing, Michigan, 2013.
- Byers S. N., 2007 – Steven N. Byers, *Introduction to Forensic Anthropology*, 3rd Edition, Routledge: London, 2007.
- Bubnys A., 1994 – Arūnas Bubnys, *Lenkų pogrindis Lietuvoje 1939–1940 metais*, Kaunas, 1994.
- Čičiurkaitė I., 2018 – Ingrida Čičiurkaitė, „II pasaulinio karo vokiečių karių palaikų bioarcheologiniai tyrimai“ (magistro darbas), Vilnius, 2018.
- Duday H., Guillon M., 2006 – Henri Duday, Mark Guillon, „Understanding the Circumstances of Decomposition When the Body is Skeletonized“, in: *Forensic Anthropology and Medicine*, Humana Press, 2006, p. 117–157.
- Ferllini R., 2017 – Roxana Ferllini, „Forensic Anthropology in Crisis Settings: a Required Component of Investigation in the World’s Trouble Spots“, in: *Human Remains and Violence: An Interdisciplinary Journal*, Manchester: Manchester University Press, 2017, p. 98–116.
- Galante N., Franceschetti L., Del Sordo S., Casali M. B., Genovese U., 2021 – Nicola Galante, Lorenzo Franceschetti, Sara Del Sordo, Michelangelo Bruno Casali, Umberto Genovese, „Explosion-Related Deaths: An Overview on Forensic Evaluation and Implications“, in: *Forensic Science Medicine and Pathology*, Berlin: Springer, 2021, p. 437–448.

- Gaškaitė N., 1999 – Nijolė Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija*, Vilnius: Aidai, 1999.
- Jit I., Kaur H., 1986 – Indar Jit, Harbir Kaur, „Rhomboid Fossa in the Clavicles of North Indians“, in: *American Journal of Physical Anthropology*, 1986, t. 70.
- Juchnevičius E., 2009 – Erikas Juchnevičius, „Armijos Krajosvos Vilniaus apygarda nacistinės okupacijos metais“, Vilnius, 2009.
- Kašelionis B., 1999 – Bronius Kašelionis, *Dainavos partizanai. Šarūno rinktinė. Dokumentai ir prisiminimai*, Vilnius: Dabaexpo, 1999.
- Klepinger L. L., 2006 – Linda L. Klepinger, *Fundamentals of Forensic Anthropology*, Wiley, 2006.
- Magee D. J., 2002 – David J. Magee, *Orthopedic Physical Assessment*, 4th edition, Philadelphia: W. B. Saunders Company, 2002.
- Moen M. H., Tol J. L., Weir A., Steunebrin M., de Winter T. C., 2009 – Maarten H. Moen, Johannes L. Tol, Adam Weir, Miriam Steunebrin, Theodorus C. de Winter, „Medial Tibial Stress Syndrome – a Case Report“, in: *International Emergency Nursing*, 2009, t. 39, p. 31–36.
- Nowik P., 2022 – Paweł Nowik, „Jarosław Skrodzki „Zeks“, „Jur“ – żołnierz Wileńskiego Okręgu AK“, 2022-04-27, [interaktyvus], in: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/91363,Jaroslaw-Skrodzki-Zeks-Jur-zolnierz-Wilenskigo-Okregu-AK.html>, (2022-06-01).
- Ortner D. J., 2003 – Donald J. Ortner, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains* (ed. J. E. Buikstra), Cambridge, Massachusetts: Academic Press, 2003.
- Simmons T. S., 2007 – Tal S. Simmons, „Fleeing Srebrenica: A Surprise Attack on a Group of Men and Boys in the Mountains“, in: *Forensic Anthropology: Case Studies from Europe* (eds. M. B. Brickley & R. Ferllini), Springfield, Illinois: Charles C Thomas, 2007, p. 165–193.
- Suckling J. K., Spradley K. M., Godde K., 2015 – Joanna K. Suckling, Katherine M. Spradley, Kanya Godde, „A Longitudinal Study on Human Outdoor Decomposition in Central Texas“, in: *Journal of Forensic Sciences*, Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell, 2015, p. 19–25.
- Ta'ala S. C., Berg G. E., Haden K., 2006 – Sabrina C. Ta'ala, Gregory E. Berg, Kathryn Haden, „Blunt Force Cranial Trauma in the Cambodian Killing Fields“, in: *Journal of Forensic Sciences*, 2006, t. 51, p. 996–1001.
- Vaškevičiūtė I., Siemińska D., 2018 – Ilona Vaškevičiūtė, Dominika Siemińska, „Armijos Krajosvos karių kapų paieška ir ekshumacija Šalčininkų rajone“, in: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2017*, Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2018, p. 664–671.
- Vaškevičiūtė I., Siemińska D., 2019 – Ilona Vaškevičiūtė, Dominika Siemińska, „Lenkų kovotojų kapų paieška Vilnijos krašte“, in: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2018*, Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2019, p. 604–608.
- Vaškevičiūtė I., Siemiński M., 2020 – Ilona Vaškevičiūtė, Michał Siemiński, „Armijos Krajosvos kovotojų kapų paieška Vilnijos krašte“, in: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2019*, Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2020, p. 475–480.
- Vaškevičiūtė I., Siemiński M., 2021 – Ilona Vaškevičiūtė, Michał Siemiński, „Armijos Krajosvos kovotojų kapų paieška ir jų ekshumacija Vilnijos krašte“, in: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2020*, Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2021, p. 640–645.
- Vėlius G., 2021 – Gintautas Vėlius, „Archaeological Research in the Našlaičiai Cemetery (Vilnius City) – Searches for the Remains of Lithuanian Partisans“, in: *Archaeologia Lituana*, Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2021, t. 22, p. 62–96.
- Waldron T., 2008 – Tony Waldron, *Palaeopathology (Cambridge Manuals in Archaeology)*, Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 2008.
- White T. D., Folkens P. A., 2005 – Tim D. White, Pieter A. Folkens, *Human Bones Manual*, Cambridge, Massachusetts: Academic Press, 2005.